

גידי יהלום

מי יצא ממצרים?

ניסיון לפענח את יציאת מצרים

EXODUS - BY WHOM ?

Gidi Yahalom

© כל הזכויות שמורות לגידי יהלום

מסת"ב: 4-149-518-965-978

הגהה: רות תמיר

עימוד: תמה טלטש

עיצוב העטיפה: גידי יהלום ותמה טלטש

תמונות: מן המרשתת

הוצאת 'מערכת' קיבוץ דליה

נדפס בישראל, תשע"ו 2016

הדפסה: מילניום איילון, חיפה

מבוא

ידידי גידי יהלום הנו תלמיד חכם, חוקר וידען ארץ-ישראל יחיד ומיוחד: בקי במקורות היסטוריים ולא מרפה מלימוד הארכיאולוגיה. מוחו חריף, סקרן ורענן כשל אדם צעיר. הוא חקרן מטבעו ואינו מוכן ליישר קו עם תאוריות "מקובלות" ללא בחינה מדוקדקת של הנתונים. בספרון זה גידי עוסק באחד הסיפורים המכוננים במסורת ישראל ותרבות העולם – הסיפור המקראי אודות יציאת מצרים. זו פרשה מרתקת, סבוכה וקשה לפענוח, משום שבטקסט ניכרות שכבות רבות, שמייצגות היסטוריה ארוכה של חיבורים ועריכות. זאת ועוד, העדות הארכיאולוגית הנה קלושה ובעיקרה היא עדות נגטיבית או נסיבתית ועקיפה. לכן, זיהוי רקע היסטורי, בתקופה זו או אחרת, לתיאור יציאת מצרים, קשה במקרה הטוב. חוקרים אין ספור ניסו להתמודד עם שאלה זו ומספר התאוריות כמעט כמספר המלומדים.

בספרון שלפנינו מצייע גידי להבין את סיפור יציאת מצרים על רקע ההיסטוריה של פלשת בתקופת הברזל הקדומה. כמו כל תאוריה בדבר פרשה עלומה זו, גם להצעתו יש יתרונות וחסרונות, ולכן אין צורך – ואולי גם אין אפשרות – לקבל או לדחות אותה במלואה. די אם אומר שהיא מייצגת היטב את דרך מחשבתו של גידי: סקרנית ומקורית. והרי אין זה סוד שהמחקר מתקדם כמעט רק בעזרתן של מחשבות רעננות ועצמאיות.

פרופ' ישראל פינקלשטיין

אוניברסיטת תל-אביב

מקורות המסורת

במסורת היהודית מככבת יציאת מצרים כאירוע מכונן, האירוע החשוב ביותר בתולדות העם. הולדתו של מושג זה בזמנים עתיקים, וכבר בזמנים העתיקים הוא היה ערך יסודי, המעיד על גדולתו של אלוהי ישראל. כבר נביאי ישראל נשענו עליו כעל אבן הפינה של עולמם הדתי, ההיסטורי והמוסרי. עובדות אלו מעידות על כך שסיפור יציאת מצרים הוא סיפור עתיק, הקשור לימי התגבשותו של עם ישראל בארץ כנען. ניתן לסמן את תחילת קיומו של עם ישראל כמונוליט, עם תחילתה של המלוכה, כאשר יוצאי משפחות ושבטים שונים מאבדים בהדרגה את גבולותיהם הגיאוגרפיים, ומסורותיהם הנפרדות מאבדות את ייחודן המקומי. מסורות אלו מועברות אל התוף הלאומי, המערבל אותן זו בזו על יד יד זו, ומדביקן לכלל מסורת לאומית בעלת קוהרנטיות מסוימת, גם אם לא שלמה ומוחלטת. אגב תהליך זה, נפלט חלק מן המסורות האלה ואובד בתהום הנשייה.

תהליך זה יוצר מסורת שמצד אחד, אינה הומוגנית במאה אחוז ויש בה סִיגִים לא מעטים. מצד שני, הערבול, השנים העוברות והתוספות המודבקות, גורמים לאובדנם של סימני דרך רבים. לפעמים, רק סימני דרך מעטים נשארים, ובעזרתם יוכל החוקר ללכת ולמצוא את מקורותיהן של המסורות העתיקות.

יש קושי רב לגלות את המקורות מתוך המסורת הלאומית, בייחוד אחרי אלפי שנים שבהן הוספו לסיפור העתיק פרטים, פרשנויות, השלמות ותיקונים. מטבע הדברים, נוצרו גם מסורות מקבילות או וריאציות שונות, שבעזרתן אפשר היה ללמוד דבר או שניים על המקורות, אבל עם העלאת הסיפור הלאומי על הכתב, הוא התקדש כערך בפני עצמו שהאפיל על נוסחים אחרים, העמידם בצל ואף גרם להיעלמות רבים מהם. עצם כתיבת הסיפור הלאומי על ידי חוגים ואנשים המקורבים למלוכה, לווה בעריכה על פי הגיונו של הכותב ובגישה פוליטית של הרשות השלטת, המדינית והדתית. אחת הדרכים היותר מבטיחות, לגילוי מקורות המסורת היא ההשוואה

עם מקורות כתובים ששרדו במקומות אחרים, לא ישראלים, שנחסכו מהם תהליכי השחיקה והמחיקה שעברה מסורת ישראל – העמים שמסביב לכנען/ישראל. ברור שגם אצלם עבר הסיפור תהליכים שונים ובעיקר – הוא נערך ונכתב מנקודת מבט לא ישראלית. יחד עם זאת, עומדת לזכות מקורות החוץ האלה העובדה שהם מצויים בידינו כביום היווצרם, לפני אלפי שנים, וכדי לזככם לכלל עדות מהימנה, עלינו לנפות מהם "רק" את השפעות הזמן ונסיבות נתינתם, ללא העומס ההיסטורי שהועמס על מסורת ישראל.

בהקשר לאמור לעיל, מן הראוי להזכיר שארץ ישראל הניבה עד כה יבול דל מאוד של כתובות עתיקות, מן המאה ה-13 עד המאה ה-9 לפנה"ס. אילו היו כאלה בידינו היינו שמחים להיעזר בהן, אבל נסיבות האקלים השמידו פפירוסים ומגילות קלף, ומלחמות רבות מספור, שחקו מצבות אבן ומסמכים הכתובים על חרס.

יוצאים מן הכלל, בקנה מידה מוגבל, אלו תרגומי התנ"ך הקדומים, הַסְפָּטוֹ אֲגִינְטָה (ליוונית) והוּוֹלְגֵטָה (ללטינית). כמוהם גם כתבים עתיקים שהגיעו לידינו בתרגום, כמו הספרים החיצוניים. ולא נשכח את מגילות ים המלח ועוד כמה מסמכים התורמים אך מעט לגילוי מקורות המסורת.

כל אלה מהווים נתוני פתיחה לא כל כך נוחים למי שינסה למצוא את שורשיה של מסורת ישראל, בדבר יציאת מצרים. לכן, אצניע לכת ואומר שמכאן ואילך אגיש הצעת פתרון, ולא אתיימר לקבוע את דעתי במסמרות ברזל. הכול מוזמנים להציע עדויות והוכחות אחרות. עם אמונות לא אתווכח.

ביקורת המסורת

מה גורם לי לא להתייחס אל יציאת מצרים כאל עובדה היסטורית?
 א. עם שישב במצרים מאות שנים, הושפע ללא ספק מתרבותה העשירה, החומרית, הדתית והאמנותית. בישראל לא מצאנו שרידים של ממש מתרבות מצרים. חיקויים היו אצל כל עמי הלבנט ובולט במיוחד ייצור החרפושיות, כקמע מזל. הללו קושטו, בדרך כלל, ב"כאילו-כיתוב" מצרי, שלא הייתה לו שום משמעות. מנהג זה שרר גם בישראל, אבל הוא אינו מספיק, עבור עם שהכיר כביכול מקרוב מאוד את תרבות מצרים. לעומת זאת, מבחינה ארכיאולוגית, מה שכן נמצא ביישובים הישראלים הקדומים ביותר כנען, דומה מאוד למוצרי הקרמיקה של יושבי כנען האוטוֹכְטוֹניים.

ב. התורה מספרת על שישים ריבוא ישראלים, ששהו במצרים ופתאום עזבוה. שישים ריבוא הם 600,000 גברים, שאליהם יש להוסיף את הנשים והילדים... מקובל עלינו שבימים ההם לא היו גבולות מסומנים ושמורים בין המדינות, אבל למצרים היה דווקא גבול שמור, באגפה המזרחי. על הגבול הייתה תחנת גבול עם חיל משמר, במקום שנקרא סִיֶּלָה, אשר בה נרשמו הנכנסים והיוצאים. בתחנת הגבול הזאת לא נמצא כל רישום של יציאת מיליוני הישראלים. גם אם נאמר שהמספר מוגזם ונסתפק בעשירית ממנו, גם אז הוא נשאר מספר עצום ועדיין אין תיעוד כזה. אכן, ייתכן שהרישום אבד, אבל גם אין כל תיעוד לעצם ישיבתם של הישראלים בתוך מצרים.

ג. מדבר סיני ואחיו הקטן, מדבר הנגב, אינם מסוגלים לספק מים ומזון אפילו לכמה עשרות אלפי נוודים ואף לפחות מזה. עובדה זו הייתה ידועה גם לקדמונינו והם פתרו את הבעיה בכך שהשקו את העם במים מן הסלע והאכילום בשלווים ובמן אלוהי.

ד. התנ"ך מתאר את כניסת ישראל לכנען, לא מכיוון סיני, כפי שמבקש ההיגיון, אלא מצד מזרח דווקא. בהמשך, נראה שלכניסה המזרחית יש סימוכין ארכיאולוגיים, וגם קדמונינו לא ניסו להתכחש אליה. כדי לפתור את הבעיה, הם הדביקו למסע בסיני את המסע

הנוסף, עוקף ים המלח. חיבור שתי המסורות העמיד את הסיפור על קרקע יותר מוצקה, משום שהקשר למואב והשהות בעבר הירדן בכלל, היו מעוגנים בזיכרונות ומסורות שבעל פה.

אפשר להביא עוד כמה סיבות לכך שלסיפור הזה אין רגליים, אבל נסתפק בכך. אולם, האם ייתכן שסיפור כל כך גדול יצוץ מן האין? ללא כל בסיס ממשי? אולי יש לו איזה בסיס מציאותי, המסתתר במקום שבו טרם חיפשנו? על זה אנסה לענות.

פלישת הפלישתים ובריחתם

ברשימה שלעיל, הראיתי מה גורם לי לפקפק בסיפור יציאת מצרים, כנתינתו בתנ"ך. אבל תשומת לבי הופנתה אל אזור פלשת, שבה נמצאו חיקויים לתרבות מצרים. זהו מנהגי קבורה שמקורם במצרים ואף כד מטיפוס מסוים, שהוא חיקוי מקומי של כד האופייני לקרמיקה המצרית. מעניין במיוחד השימוש במוטיב הלוטוס לעיטור כדים, שמקורו הברור הוא מצרי. מעניין לא פחות הוא הגילוי שנעשה לאחרונה, שהפלישתים הביאו אתם ממצרים ערכים בוטניים־חקלאיים, שהבולט ביניהם הוא עץ השקמה.

מסתבר, שמה שחסר אצל הישראלים, נמצא אצל הפלישתים דווקא. הפלישתים התחילו להתנחל בכנען, כמה עשרות שנים בלבד אחרי תחילת התנחלותם של שבטי ישראל. האזכור הראשון (והיחיד!) של ישראל בכנען, בכתבים המצריים, הנו מסוף המאה ה־13 לפנה"ס, על גבי מצבה שהציב מלך מצרים, מְרִנְפַתַח, ובה הוא מתפאר שהשמיד את ישראל. הפלישתים חדרו לארץ מדרום מערב (בהתאם לדפוס שחסר לנו בסעיף ד' דלעיל) ותפסו ערים כנעניות, בדרום שפלת החוף. התנ"ך

מונה את חמש עריהם – עזה, אשקלון, אשדוד, עקרון וגת. הארכיאולוגיה מאשרת שערים אלה עברו לשליטה פלישתית, יחד עם יישובים נוספים, החל מתחילת המאה השתים־עשרה לפנה"ס. ככל הידוע עד עתה, השתלטותם ההדרגתית על הערים והאזור שסביבן, לא לוותה, כמקובל, בהרס ושריפה כלליים. את יכולתם הצבאית הפנו הפלישתים אל המהגרים שבאו ממזרח וגלשו מגב ההר אל

איור מס' 1 – מצבת מרנפתח

השפלה, אל בני ישראל.

ההתנגשויות בין שתי קבוצות המהגרים, עד למציאת מודוס ויַוְנְדִי, מתוארות מנקודת מבט ישראלית, בספר שמואל. התנ"ך מציין שמבחינה צבאית וטכנולוגית (ברזל! רכב!) הייתה ידם של הפלישתים על העליונה. האיזון בין היריבים התאפשר רק לאחר שהישראלים גיבשו לעצמם מדינה אחידה, הכוללת משטר ריכוזי וצבא יעיל. מי היו הפלישתים?

את מעט הידע שלנו על תולדותיהם אנו שואבים מכתביהם של המצרים, כי הפלישתים לא הורישו לנו טקסטים כתובים ולא ברור אם היה להם כתב משלהם. גם את שפתם איננו מכירים.

הפלישתים היו שבט ממוצא אגאי, כלומר מסביבת יוון, אשר יחד עם שבטים אחרים הגיעו למזרח הים התיכון וניסו לכבוש לעצמם טריטוריה בארצות הברכות של המאות 13 ו-12 לפנה"ס. קבוצת שבטים זו נקראת גויי הים, על סמך תיאורי המצרים שהגדירם "אלה אשר באו מן הים". הסיבות להופעתם, על פי ההנחה המקובלת היום היא, שהם נדחפו מסביבות הים האגאי עקב שרשרת רצופה של בצורות ואולי עוד אסונות טבע, שלא אפשרו להם להישאר בארצותיהם. הם הסתערו על האזורים הפוריים וגלי נוודים אלה החריבו את האימפריה החיתית באנטוליה, את עיר המסחר והתרבות אוּגְרִית (בצפון מערב סוריה) והשאירו את חותמם בכל הלבנט, כולל כנען. התקפותיהם נמשכו במשך כמה עשרות שנים, אולם לחץ גדול במיוחד הופנה אל הדלתא של הנילוס, בתחילת המאה ה-12 לפנה"ס, בשניים-שלושה גלים, בימי מלך מצרים רעמסס השלישי. גלים אלה כללו בעיקר את הפלישתים ובני בריתם, כאשר מצרים מותקפת, בו זמנית, גם ממערב, על ידי הלובים, נוודים שהגיעו ממדבר לוב.

המערכה העיקרית בין הפולשים לצבאו של רעמסס השלישי התחוללה בים, מצפון לדלתא, כאשר צבא מצרים מתגונן גם כנגד התקפת הלובים ממערב לדלתא. הקרבות והניצחונות מסופרים וחרוטים על קירותיו של מקדש גדול שהקים רעמסס השלישי לזכר ניצחונותיו, במקום הנקרא כיום מְדִינַת הָאֲבֹנֹ.

איור מס' 2 - תבליט ממדינת האבו, המתאר את הפלשתים, המאופיינים בכובעיהם המיוחדים

מתיאורי המצרים, בכתב ובתמונה, הסיקו חוקרי מצרים שבמקביל לקרב הימי התנהל גם קרב יבשתי בין צבא מצרים וחלק מהפולשים, אשר הגיעו מן היבשה. חלק זה של הפלישתים ירד דרומה דרך כנען, חצה את צפון סיני ותקף את הדלתא ממזרח. על פי תיאור זה, אחרי שהפלישתים נהדפו, הם יושבו על ידי המצרים בדרום שפלת החוף. עד לאחרונה לא קמו עוררין

על כך, אבל אני סבור שהתיאור אינו נכון, ולדעתי יש לקרוא אחרת את המסופר על "הקרב היבשתי" ואז תתקבל תמונה שונה בתכלית. רעמסס השלישי, כמו פרעונים אחרים לפניו, לקח שבויים מבין אויביו, שגויסו בכפייה לצבא מצרים. הם שוכנו במחנות הצבא, אומנו וצוידו בנשק מצרי, אך שמרו על תלבושתם המיוחדת ובכמה מקרים המשיכו להשתמש בנשקם האישי, כפי שהורגלו להילחם. בכך בולטים

במיוחד הַשְׁרָדְנִים ששולבו בצבא מצרים, כשהם לוחמים בחרבם, מגינם וכובעים המיוחד. הם גם המשיכו להילחם כחיל רגלים ולא השתלבו בחיל המרכבות המצרי.

איור מס' 3 - לוחם שרדני בשירות צבא מצרים

האמן המצרי היטיב לתאר את מהומת הקרב, בשתי החזיתות, הימית והיבשתית, ומאחר שהמצרים לא השתמשו בפרספקטיבה, היא נראית עוד יותר מורכבת ומסובכת. משום כך, כדי להבין מה מתואר בתמונה, יש להתרכז בפרטים, מאחר שלכל פרט ישנן משמעויות שהבנתן יכולה להאיר את התמונה הכללית באור שונה. נתרכז בקרב היבשתי.

איור מס' 4 - למעלה - קטע מתוך תיאור הקרב הימי. למטה - קטע מתוך תיאור הקרב היבשתי

נתחיל בפרט החשוב ביותר: אויבי מצרים (כאן, הפלישתים) נלחמים מתוך מרכבות מצריות! כדי להבין את משמעות הדבר, יש להבין את משמעות המושג "מרכבה מצרית". לשם כך אעצור לרגע ואגיש כאן פרק מתוך מאמרי "סוס אחר סוס" (פורסם ברבעון קתדרה מס' 129, בשנת 2008). הפרק עוסק במרכבה המצרית וערכתי בו שינויים קלים, כדי להתאימו לכאן.

המרכבה המצרית

המרכבה הגיעה למצרים מכנען ובכך היה לכנענים יתרון גדול, כמומחים לייצור מרכבות ולשימוש בהן. ביטוי לראשוניות הכנענית, בתחום זה, ניתן למצוא גם בעובדה שבתחילה, נקראה המרכבה המצרית 'מרכבתו', ואשפת החניתות שלה נקראה 'אשפתו'.

סביב שנת 1400 לפנה"ס, שיפרו המצרים את ייצור המרכבה והשיגו יתרון משמעותי על המרכבה הכנענית, אשר קפאה על שמריה. המצרים שיפרו את מבנה הגלגל (שישה חישורים במקום ארבעה), אולם השינוי העיקרי היה הזזת ציר הגלגלים אל אחורי המרכבה (ראו איורים 5 ו-6).

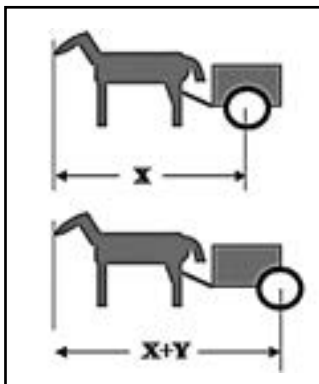

איור מס' 5 – מרכבה מצרית, לפנה"ס בערך. הציר עוד לא מאחור ולגלגל 4 חישורים

איור מס' 6 – מרכבה מצרית מהמאה ה־14 לפנה"ס. הציר באחורי המרכבה ולגלגל 6 חישורים

יגאל ידין הבחין בשינוי מקום הגלגלים וקבע ששכלול זה אפשר למרכבה יכולת תמרון גבוהה יותר. חוקרים רבים העתיקו את הנוסחה וחזרו עליה בתארם את מרכבות הקרב, אלא שקביעה זו אינה עומדת במבחן הביקורת.

איור מס' 7 – הזזת הגלגל לאחור מקטינה את כושר התמרון

יכולת התמרון מתבטאת באפשרות לסובב את המרכבה ברדיוס מזערי. איור מס' 7 מראה שהזזת הגלגל לאחור, דווקא מגדילה את הרדיוס. כך או כך, אין לכך משמעות אופרטיבית, משום שהרדיוס משתנה בסדר גודל של כחצי מטר בלבד.

הסיבה לשכלול באה ממקום אחר: כאשר ציר הגלגלים נתון במרכז, תיבת הרכב הופכת ל"נדנדת-מאזניים". אם

הֶרֶב ניצב מאחורי הציר, מתרומם היצול, חיבורי הרתמה משתחררים והֶרֶב נופל לאחור... לכן חייב הֶרֶב להיזהר שלא להציב רגליו מאחורי הציר וכשהסוסים דוהרים, עליו להטות את גופו לפנים, כדי שמרכז הכובד ינוע קדימה ויציבותו בֶּרֶב תשמר (ראו איור מס' 8).

איור מס' 8 – תחריט משוחזר, משני צדיה של לוחית עצם ממגידו, מסוף המאה ה-13. גלגל המרכבה הכנענית התקדם ונבנה עם שישה חישורים, אך ציר הגלגלים נשאר במרכז. בתחריט העליון – כשהסוסים דוהרים, מטה הֶרֶב את גופו ומעביר את מרכז הכובד לפנים. אם לא ינהג כך, הוא עלול ליפול מן ה"נדנדה"

ברור שאם הֶרְכָּב עסוק בשמירת שיווי המשקל, ערכו כלוחם יורד פלאים.

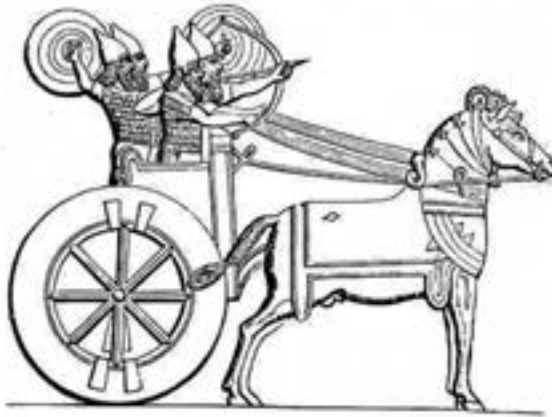
הכותבים המלומדים גם הקפידו להסביר, שבמרכבה הכנענית, לעמידת הרפב לפני הציר יש יתרון (יציבות!), אך יש לה גם חיסרון משמעותי: הֶרְכָּב מכביד במשקלו על הסוסים. חישוב נכון, על פי תורת המנופים, יראה שעל כתפי כל סוס מכבידים, לכל היותר, 10 קילוגרמים, בהנחה ששני לוחמים מוצבים במרכבה. משקל זה ממש זניח, שהרי סוס יכול לדהור כששני רוכבים יושבים על גבו. הסברי ההכבדה והתמרון מצביעים על "מומחיותם" של החוקרים הללו.

הכנענים לא למדו מהמצרים כיצד לבנות מרכבות יעילות וידין סבר שהסיבה לפיגורם נעוצה בלחצי השלטון המצרי. אין לכך כל עדות מסייעת ולדעתי, אפשר לשקול שתי אפשרויות אחרות:

א. מצרים יכלה להקים סדנאות גדולות לייצור מרכבות, שנהנו מגיבוי כספי של מעצמה גדולה. בסדנא כזאת הועסקו, מן הסתם, מהנדסים, שהטובים ביניהם נקבצו מתוך אוכלוסייה רחבה. מהנדסים אלה ערכו ניסיונות בשיפור הרכב ולכך יש בידינו עדויות. ציורי הרכב משתנים עם הזמן ואנו יכולים לראות איך ציר הגלגלים מוזז לאחור לאט-לאט, עד שמהנדס מסוים מעז לעשות "דבר בלתי מתקבל על הדעת" ולקבוע את הציר מאחור. המצרים גם ניסו לחזק את הגלגל, שבמקורו היה בעל ארבעה חישורים. במסגרת ניסיונות אלה, נבנו גלגלים בעלי שמונה חישורים, אולם הם למדו מניסיונם, ששישה חישורים הם האופטימום וחזרו לבנות גלגלים עם שישה חישורים בלבד. לעומתם, הכנענים של תקופת הברונזה המאוחרת היו מאורגנים בערי מדינה קטנות ובנו את מרכבותיהם בסדנאות קטנות ובאמצעים מוגבלים. לפעמים יכלו לרכוש אותן מעיר שהצטיינה במרכבותיה, כפי שמסתבר ממכתב תענך מס' 2, אשר כתב אַחִימִי, מושל אחת הערים בכנען, אל תְּלִישֶׁר, מושל תענך: "אתה יודע כי נשארתי בבית ריק ותן לי [...] שני גלגלים וקשת ושני בגדים." כלומר, הכותב אינו מסוגל לייצר את גלגלי המרכבה בעצמו.

עלות הבנייה הגבוהה והמחסור באמצעים טכנולוגיים ומהנדסים לא אפשרו לו לקיים סדנת ייצור ולערוך ניסיונות, וללא גיבוי כספי איתן, לא יכלו הכנענים לערוך ניסיונות "נועזים".

ב. הבונים הראשונים של המרכבות חיברו את הגלגלים במרכז המרכבה, כ"דבר המובן מאליו". מכאן ואילך, הם נכנסו לקיבעון מחשבתית, שהצטרף אל הקשיים שנמנו לעיל. הם המשיכו במה שעשו אבותיהם ו"הלכו על בטוח". חשוב להוסיף, ששיטת בנייה זו המשיכה להתקיים מאות שנים, גם אחרי שתם השלטון המצרי בלבנט.

איור מס' 9 - מרכבה אשורית כבדה, מהמאה השמינית לפנה"ס, ולעומתה מרכבה מצרית קלה, מתקופת השושלת ה-18

המצרים בחרו לבנות את מרכבותיהם כשהן קלות וזריזות (ראו איור מס' 9).

בכך, המשיכו ושכללו את המסורת הכנענית. גישה הפוכה פיתחו האשורים, במאה השמינית לפנה"ס, שבנו מרכבות חזקות וכבדות עבור ארבעה לוחמים. דופן המרכבה היה בנוי לוחות עץ והגלגל האשורי

הגדול אפשר מעבר מכשולים. המצרים לעומתם, כיסו את המרכבה בעורות ובחומרים קלים וניתן היה להרימה ולשאתה, במקומות קשים למעבר (ראו איור מס' 10).

איור מס' 10 – מרכבה קלה שאיש אחד יכול לשאתה

שימו לב, שבתמונה הסוסים מובלים על ידי חיל מצרי, ואילו המרכבה נישאת על ידי לובי, ככל הנראה שבוי שגויס לצבא מצרים, והמרכבה היא מטיפוס ישן – ארבעה חישורים והציר לא מאחור. **לסיכום נדגיש: תכנון וייצור המרכבות הצריך אמצעים שעמדו רק לרשותה של מעצמה ולא יכלו להימצא ברשותן של ערי מדינה קטנות, בוודאי שלא ברשותם של נוודים.**

איור מס' 11 – בית מלאכה מצרי לייצור מרכבות

הקרב האחר

כאמור, רוב החוקרים לא הבינו את העקרונות שעל פיהם נבנתה המרכבה המצרית ולכן לא ראו שום דבר מוזר בכך שפלישתים ולובים נלחמים נגד צבא מצרים מתוך מרכבות מצריות. תיעוד זה ניתן לראות באיור מס' 12, הלקוח מתוך "הקרב היבשתי".

איור מס' 12 – עליון: לובים עם מרכבות בעלות 4 חישורים; תחתון: פלישתים עם מרכבות בעלות 6 חישורים

למעשה, התבליטים מתארים קרב אחר, שבו, לדעתי, נראים המגויסים, פלישתים ולובים, שמרדו בשוביהם וברחו מהמחנות, כשהם מצוידים במרכבות המצריות. "הקרב היבשתי" הוא קרב שבו המצרים רודפים אחרי העריקים. הלובים נסו מערבה, אל מולדתם, ואילו הפלישתים חסרי המולדת, אלה שבאו מן הים, נסו מזרחה, לסיני, ומשם לכנען.

ההבדל בין סוגי המרכבות שבשימוש המורדים, ניתן להסבר (משוער) בכך שתחילה גויסו הלובים, שקיבלו את המרכבות הישנות, בעלות 4 חישורים. כאשר גויסו הפלישתים, כבר אזלו המרכבות הישנות והם קיבלו מרכבות בעלות 6 חישורים.

בכיתוב לתבליט "הקרב היבשתי" האויבים אינם מכונים "האויב השפל", כמקובל, אלא בשם טהר (thr), כינוי מצרי לחילות העזר הזרים בצבא האימפריאלי של מצרים וגם של חֲתִי. כינוי זה מהווה אישור ברור לכך שהם עריקים ולא "אויב רגיל". לעומתם, הפלישתים בקרב הימי אינם מכונים טהר, כי טרם גויסו לצבא והם עדיין על תקן של "אויב שפל".

איור מס' 13 – שתי גרסאות לתיאור האויב. מימין: אויב מובס "רגיל", בערבוביה כללית; משמאל: הפלישתים ב"קרב היבשתי", מצוירים בקו חופף, כמו חיילים מצרים

בתיאור "הקרב היבשתי", הפלישתים נראים רכובים על מרכבות מצריות, שעמדו לרשותם בהיותם מגויסים לצבא מצרים. בשלב זה הם כבר לא היו נוודים פולשים, אלא חיילים בורחים. עובדת היותם (עדיין) חיילים בצבא מצרים שיבשה קצת את תיאורם הגרפי. במקום לציירם כאויבים "רגילים", הנפוצים ונופלים ממכות חיילי מצרים, הם צוירו בקבוצות מגובשות, כאשר לריבוי הדמויות, השתמש האמן המצרי בקווים חופפים. אף אויב אחר לא תואר בצורה כזאת, השמורה לתיאור חיילי מצרים בלבד (ראו איור מס' 13).

כמו כן, ניתן לראות, במהומת הקרב, את הרדיפה אחר עגלות השוורים הכבדות, המסיעות את הנשים והילדים. אכן, גם המשפחות נלקחו למחנות הצבא וגם הן ברחו מהם.

איור מס' 14 – ילדים תלויים על אחורי העגלות, אל מול האויב הרודף

באיור מס' 14, הלקוח מתוך מהומת הקרב היבשתי, אנו רואים את עגלות המשא, הרתומות לשוורים. על העגלות נשים וילדים והן מלוות בגברים בודדים. עגלות אלה נלקחו ממחנות הצבא המצרי והן זהות לעגלות האספקה והשוורים, הנראים במחנהו של רעמסס השני, בקרב קדש, כמאה שנה לפני המלחמה בגויי הים.

באיור רואים את הנשים "תולות" ילדים על ירכתי העגלה, אל מול המצרים הרודפים. מעשה זה אמור לגרום לאויב להפסיק את לחצו והוא נהג בלבנט, כפי שנראה גם באיור מס' 15, המתאר את כיבוש אשקלון על ידי המצרים.

איור מס' 15 – צבא מצרי צר על אשקלון וילדים מוחזקים על החומה, אל מול פני האויב

תמונות אלה מוצגות כאן כדי להוכיח שלא היה זה קרב רגיל אלא מרדף, כשהאויב נמצא בעיקר מאחור ולא בחזית. למי שתוהה על המנהג האכזרי של הקרבת הילדים, כאן המקום לפתוח את התנ"ך בספר מלכים ב' פרק ג' פסוק כז, המתאר איך צר צבא ישראל על מלך מואב. ושם מסופר על מלך מואב: **וַיִּקַּח אֶת־בָּנָו הַבְּכוֹר אֲשֶׁר יִמְלֹךְ תַּחְתָּיו וַיַּעֲלֵהוּ עֲלֵה עַל הַחֲמָה וַיְהִי קֶצֶף גָּדוֹל עַל יִשְׂרָאֵל וַיִּסְעוּ מֵעֲלָיו וַיָּשָׁבוּ לְאָרֶץ.** הנה כי כן, גם עורכי התנ"ך האמינו שמעשה כזה יכול להציל את הנצורים... ועקדת יצחק כבר אמרנו?

לא היה זה "הקרב היבשתי", אלא קרב הבריחה. קרב היציאה ממצרים.

הטקסט והתבליט

הפירוש החדש לקרב היבשה נסמך על התיאור הגרפי בלבד ובצדק תשאֵל השאלה: מה אומר על כך הטקסט הכתוב? התשובה: כלום. הטקסט במדינת האבו, כמו גם התבליטים, נועדו לפאר את המלך בפני אלוהים ואנשים והדיוק העובדתי וההיסטורי אינו נר לרגליו. להפך – אם היו כשלים במעשי המלך, תפקיד הטקסטים לכסות עליהם ולהגיש מצג שווא חיובי. על החוקרים בימינו מוטלת המשימה לקרוא בין השיטין, להשוות תעודות שונות ולמצוא היכן טעו התועמלנים במלאכת ההסתרה. מצב זה נכון לכתובות ולתבליטים של כל מלכי מצרים. הטקסט במדינת האבו בולט, בהשוואה לאחרים, בשפע המליצות ודברי הקילוס והרהב, שכולם נועדו לפאר את המלך ולהסתיר את הדורש הסתרה, וסגנון נמלץ זה הקִשָּׁה לא מעט על המפענחים והמתרגמים.

היכן נכשלה מלאכת ההסתרה? בתיאורים הגרפיים. ולכן עסקנו, עד כאן, רק בהם. פרעוני מצרים לא סיפרו אף פעם על כישלונות ותקלות. כל קרב נגמר בניצחון מוחץ. דוגמה בולטת וידועה לסגנון זה אפשר לראות בתיאורי קרב קדש, שניהל רעמסס השני מול הַחֶתִּים. מצבות ענק הוקמו כדי לתאר את הניצחון המפואר, כמו מקדש אבו סימבל הידוע, אבל ניתוח מהלכי הקרב והבנת תוצאותיו המדיניות, מלמדים שהייתה זו מפלה צבאית שרעמסס יצא ממנה בשן ועין. התוצאות המדיניות אחרי הקרב, מראות בבירור שיד הַחֶתִּים הייתה על העליונה. קרב קדש יוצא דופן בכך, שהנצחתו כוללת את תיאור כל מהלכיו (ואח לו קרב מגידו של תחותמס השלישי, שעליו כתבתי את "סוס אחר סוס"), אולם הרוב המוחלט של תיאורי המלחמה נכתבו בסגנון היוֹלֵאֲנִי של "באתי, ראיתי, ניצחתי". הטקסט של מדינת האבו אינו שונה בכך מהטקסטים של שאר הפרעונים, ולכן אין סיכוי שיספר לנו על כך שמגויסיו מרדו וברחו. הוא גם לא יגלה לנו שרוב המורדים הצליחו לצאת ממצרים ולהגיע לכנען.

בתיאור הגרפי אין לחשוד באמון, שצייר את הפלישתים על מרכבות מצריות, אף על פי שבמציאות הם לחמו רגלית. הוא תיאר את מה שראה והצנזור לא היה מספיק ער על משמרתו. ולמען הֶסֶר ספק אצין, שבתיאורי הקרבות בין המצרים לאויביהם ניתן תמיד להבחין בין הֶרָכָב המצרי וְרֶכָב האויב. זה המקרה היחיד שבו נראה בן עם זר נוהג במרכבה מצרית! אמנם, הפלישתים איישו את המרכבה בשלושה לוחמים, במקום שניים כנהוג בצבא המצרי, אבל הבדל זה אינו מהותי ואינו מכריע.

הפלישתים מתנחלים

אופן ייסודה של הישות הפלישתית אינו ברור די צורכו ואיננו מענייננו כאן. אעיר רק שסמיכות התאריכים בין קרבות הדלתא ובין הממצא הארכיאולוגי בפלשת הביאו את החוקרים למסקנה שהפלישתים הגיעו לכנען, סמוך למפלתם במצרים. מסקנה זו מתאימה גם לתיאור שהצעת לי לעיל. פירושו של דבר, שהפלישתים שהו במצרים מספר שנים מועט, שבהן הספיקו להכיר את תרבות מצרים ולו גם באופן חלקי. זמן שבאים הספיק בעבורם כדי ללמוד כיצד להפעיל את רכב הקרב המצרי ברמה סבירה, שאפשרה להם לחמוק מצבא מצרים.

הפלישתים הגיעו לכנען, שעה שהייתה עדיין תחת שלטון מצרי, אבל שלטון זה כבר היה בתהליך של שחיקה והתפוררות. כנראה שמצב ביניים זה אפשר את חדירתם הקלה, יחסית. מצד אחד, לא עמד מולם חיל מצב מצרי, ומצד שני, ייתכן שהאוכלוסייה הכנענית ראתה בהם, לפחות במפגש הראשון, חלק מצבא מצרים, ולכן לא העזה לעמוד מולם ולחסום את כניסתם לערים.

מספרם של הבאים לא היה גדול עד כדי כך שהם אכלסו מיד את כל האזור הנקרא פלשת. קהל גדול כזה, לא סביר שהיה כלוא במחנות וגם לא היה מוצא כלכלה ומים בעת חציית צפון סיני. יש מקום להשערה, שהאוכלוסייה הפלישתית גדלה, במשך הזמן, כתוצאה מגלי הגירה נוספים של פלישתים שהגיעו לפלשת דרך הים או דרך היבשה, מבלי להתנגש בצבא המצרי.

החיקויים החומריים לתרבות המצרית אינם כוללים את כל התרבות החומרית הפלישתית וזאת, מאחר שרק "חלוצי ההתיישבות" הגיעו דרך מחנות הצבא המצרי, והגלים האחרים לא עברו תהליך זה.

הייתה יציאה ממצרים

כל המסופר עד כאן, אומר לנו דבר אחד חשוב – הייתה יציאה ממצרים! היא לא הייתה ישראלית, אבל היא כללה כמה רכיבים של יציאת מצרים התנ"כית: היה שעבוד במצרים; הייתה יציאה חפזת; הייתה רדיפה; היה מסע במדבר סיני; הייתה השתלטות על ארץ כנען. נשאר לנו "רק" דבר אחד – לנסות להסביר איך הסיפור הזה עבר לישראל ואומץ כסיפור לאומי.

מסורות, אגדות וסיפורים עוברים ועברו מעם לעם ומארץ לארץ. אין בכך חידוש ודי אם נזכיר, לדוגמה, את סיפור המבול. הסיפור נולד אצל השומרים, במסופוטמיה, מקום אשר בו זורמים הפרת והחידקל, אשר גרמו לשיטפונות והצפות ויצרו רקע ובסיס ריאליים להיווצרו של סיפור המבול. ואז, ראה זה פלא, אחרי אלפי שנים, במרחק אלפי קילומטרים, בארץ צחיחה ומוכת בצורות, צץ סיפור המבול במאגר הסיפורים של עם ישראל. ייתכן שהסיפור הגיע עם שבי ציון, אחרי גלות בבל, ואף אחד לא הציע שנסלק אותו ממאגר סיפורי היסוד של ישראל. עם ישראל אימץ אותו מזמן ודי לנו בכך. ולמרות זאת, ננסה לעקוב אחרי נתיב אפשרי של סיפור יציאת מצרים, ממקום הולדתו, מבסיס היווצרו הריאלי, אל עם ישראל, שלדעתי, לא חווה כלל את תהליך יציאת מצרים.

בניגוד למקרה המבול, הייתה שכנות קרובה מאוד בין הפלישתים והישראלים והמלחמות ביניהם לא היו מעצור להעברת ערכי תרבות. למי שמפקפק בכך, נזכיר כיצד השיר הגרמני "לילי מרלן" עבר, במלחמת העולם השנייה, מהצבא הנאצי אל צבאות בעלות הברית, כולל הצבא האדום, תוך כדי הלחימה. לכאורה, אפשר לעצור כאן ולהניח שכך קרה, אבל ננסה להציע אפשרות נוספת שתציג מסלול אחר, גם אם אינו מופיע במפורש במסורת ישראל. אפשרות זו עדיין שנויה במחלוקת בין החוקרים, והיא מובאת כאן משום שהיא מעניינת במיוחד. אפשרות זו עוברת דרך שבט דן.

שבט דן

בשנת 1963, בכנס של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, הרצה הפרופסור יגאל ידין על הנושא "ודן למה יגור אניות". לאחר כשנה, נכללה הרצאה זו בספר "מערבו של גליל וחוף הגליל", שכינס בכתב את ההרצאות שנישאו בכנס. אביא כאן תקציר מקוצץ ומקוצר של הרצאתו ואם תתגלה כאן טעות, אשא באחריות. להלן הנקודות שמעלה ידין:

שבט דן יוצא דופן בייחודו בין שבטי ישראל, וייחוד זה בולט כבר בספר בראשית מט טז: "דן ידין עמו כאחד שבטי ישראל". כלומר, עד עתה, לכאורה, לא היה אחד משבטי ישראל.

ובהמשך, בשופטים יח א ואילך: "בימים ההם אין מלך בישראל; ובימים ההם שבט הדני מבקש נחלה לשבת, כי לא נפלה לו עד היום ההוא בתוך שבטי ישראל בנחלה."

ערים שיוחסו לדן יוחסו גם לאחרים, ואין זכר לכיבושן על ידי השבט. דן מאופייין באי יציבות ונוודות, שבסופן הוא נוטש את נחלתו ונווד צפונה עד ליש.

בניגוד לשבטים האחרים, אין לדן רשימות יחס בדברי הימים. שמשון, שהתנ"ך מכתירו כשופט, לא היה ככל השופטים ואת מלחמותיו בפלישתים ניהל בגלל סיבות אישיות ולא לאומיות או טריטוריאליות. יותר מכל הוא מזכיר את גיבורי יוון ובראשם את הרקולס.

בתוך סיפור נדידתו של דן צפונה, הוכנס גם סיפור על אנשי דן, החוטפים לעצמם כהן, כאילו הצטרפו בכך אל מערכת דתית חדשה. הפלישתים היו, כאמור, שבט אחד בתוך קבוצת השבטים המכונה גוי הים. הם לא היו היחידים שהתיישבו בארץ, ומוכרים לנו גם התפר, או סכל, שהתיישבו בדור, והשָׁרְדָן שהתיישבו צפונה משם. המצרים, שידעו לאפיין כל שבט בלבושו, תיארו בצורה דומה את הפלישתים, התכרים ועוד שבט אחד, הנקרא בשינויים שונים DNE, DENE, DANUNA. שבט זה נקרא בפי החוקרים דנאים או דננים. הדנאים נזכרים אצל הומרוס

ואבי שבטם נקרא דנאוס. בדרום תורכיה, בקרטפה, התגלתה כתובת מן המאה השמינית לפנה"ס, של "אַזְתִּוּדָה (Azatiwada) מלך דננים"

איור מס' 16 – דנאי הנראה בדיוק כמו הפלישתי

(ובאותו אזור מצויה גם העיר אֲדָנָה. ג"ו).

ידין סבור שהדנאים הם שבט דן, והוא משער שאם הפלישתים ישבו בדרום והתכרים בדור, לדנאים נשאר קו החוף שביניהם. ידין מעלה את הסברה שהם ייסדו את העיר בתל קסילה, על גדות הירקון, שהקרמיקה שלה היא בסגנון "פלישתי" וייסודה סמוך לבואם של הפלישתים לכנען. כעבור כמה עשרות שנים נחרבה העיר ועל חורבותיה הוקמה עיר חדשה, גם היא בעלת סממנים של גויי הים. ידין מניח שחורבן זה מסמן את הלחץ שדחף את הדנאים מחוף הים אל פנים היבשת, בין פלשת ויהודה. כך קרה ששבט בעל התרבות הימית, חדל "לגור באניות".

המסקנה המתבקשת, כמובן, שהדנאים הם שבט דן. שבט שהיה מקורב לפלישתים, נלווה אליהם בפלישה למצרים ובא אתם ממצרים לכנען. בהמשך, המאבק על הטריטוריה הפריד ביניהם, עד לנדידתו של שבט דן צפונה.

עד כאן, קיצור דברי ידין.

דן - החוליה המקשרת

אם נתחבר לדעת ידן, שבט דן היה, במקורו, אחד מגויי הים, קרוב אל הפלישתים, וחווה יחד אתם את השעבוד למצרים, את הבריחה ואת ההתנחלות. הסיפור שלהם הוא גם סיפורם של הפלישתים, אבל בעוד שהפלישתים התעצמו וניהלו מאבק מול הישראלים, הדנים, כשבט קטן יותר, נלחצו בין הנאבקים והפסידו בהתמודדות על הנחלה. השבט בחר צד, את ישראל, ונדד צפונה לכבוש לו נחלה. שם, הרחק מאחיהם הפלישתים, הצטרפו הדנים אל ברית השבטים הישראליים. בהחלט ייתכן שלא כל השבט עלה צפונה וחלק ממנו נשאר בדרום, אולי עקב קשרי נשואים, ונטמע (עם מסורותיו!) בשבט יהודה.

אם ידן צודק, הרי ששבט דן נשא עמו מסורת של יציאת מצרים. קשה להניח שמסורת זו הועברה לישראלים ממקום שבתו בצפון הרחוק. ההעברה יכלה להתקיים בעת שבתם בדרום, בשכנות ליהודה, או בעת שבתם על הירקון, בשכנות לשבטים שהקימו את ממלכת ישראל, או בעת נדודיהם צפונה, בין שבטים ישראליים שאִפשרו את מעברם. נראה לי שהאפשרות הראשונה היא הנכונה ביותר, משום שסיפורי שמשון מעוגנים בזירה הגיאוגרפית הזאת.

יש מקום לשאלה, האם ייתכן ששבט קטן וזר יוריש לכל שבטי ישראל את סיפור יציאת מצרים? ייתכן גם ייתכן ולראיה - השבט הנידח הזה הוריש לישראל את סיפורי שמשון, סיפורים בעלי ניחוח אגאי ולא ישראלי בעליל. נראה שסיפור שמשון עבר תהליך גיור והעדות לכך נמצאת בשמות הגיבור ואביו. מנוח הוא שם שִׁמְי, ללא זכר לצליל אגאי. השם שמשון מעיד על עבודת השמש, אבל השם עצמו הוא עברי וייתכן שהוא תרגום שמו המקורי.

לגיבורי יוון יש כמה מאפיינים שאינם אופייניים לדמויות הישראליות הקלאסיות. הגיבור היווני פועל בדרך כלל לבדו; הוא נלחם בכוחות עליונים, כמו חיות, מפלצות וענקים; הוא גובר על אויבו בעזרת תחבולה או חפץ לא רגיל.

נשווה, לדוגמה: הרקולס הורג את האריה הנִּמְאִי ופושט את עורו

בעזרת ציפורנו של האריה; תזאוס גובר על המינוטאור בעזרת חוט אריאדנה; פרסאוס גובר על הגורגונה בעזרת מראָה וכד'. לא כולם כך, אבל זה דפוס אופייני.

ואצלנו – שמשון גובר על הארי; שמשון מכה בפלישתים בעזרת לחי החמור; הוא שורף שדות בעזרת שועלים, ואם נתרחק מעט משמשון, נמצא את שמגר בן ענת המכה את הפלישתים (!) במלמד הבקר. ואל נופתע אם נמצא את דוד מכה את גולית (ענק) בעזרת הקלע. יתרה מזו, אם נחפש גיבורים בתנ"ך, נראה שכולם מרוכזים במקום אחד ובתקופה אחת – אצל דוד המלך, שגם הוא קשור קשר הדוק לפלישתים ולאותה זירה גיאוגרפית. חוץ ממלחמותיו בפלישתים הוא גם התארח אצל אכיש מלך גת, כלומר, היו לו אותם יחסים דו־ערכיים עמם, כמו במקרה של שמשון. דוד גם הוא בגיבורים וחוץ מגולית, הוא הורג גם אריה ודב. מסביב לדוד פועלת גם חבורה של גיבורים, אשר בסיפוריהם נמצא דוגמאות נוספות לדפוס היווני וכן קשרים לפלישתים.

התקופה, המרחב הגיאוגרפי והקשר לפלישתים מוכיחים, כנראה, את השפעת הפלישתים והדנאים על הסיפורת הישראלית, ויתרה מזו, במקומות אחרים בתנ"ך אין גיבורים כאלה.

החלפת השם, הוספת דמויות ושינוי מהלך הסיפור, כל אלה אפשריים בתהליך קליטתו של סיפור ממקור זר.

חוקרים רבים מעלים את ההשערה שסיפורי הגיבורים מתארים מציאות מאוחרת במאות שנים, והדוגמה הבולטת – תיאורו של גולית. תיאור שריונו של גולית תואם את תיאור שריונו של ההופליט היווני, בן המאות 4–6 לפנה"ס, וזו, כביכול, העדות למקורו המאוחר של הסיפור. האמת היא, שזו עדות רק לדבר אחד – שהסיפור בגרסתו זו הועלה על הכתב בתקופה זו, או לאחריה, אבל אין כל אפשרות להוכיח ש"גרסת ההופליט" היא הגרסה המקורית. קרוב לוודאי שזהו הלבוש התקופתי של סיפור יותר קדום. רמברנדט למשל, חי במאה ה-17 וצייר את שמשון וגיבורי התנ"ך האחרים בלבוש תקופתו, אך לבוש זה אינו מהווה הוכחה לכך, שמקורם של סיפורי שמשון במאה ה-17...

איור מס' 17 – רמברנדט, שמשון חד חידות בחתונתו, והכול בסגנון המאה ה־17

סיפורי שמשון וגולית נולדו אי־שם בסביבות המאות 10-11 לפנה"ס, והלבוש שמספרי הסיפורים העטו עליהם, אחרי 500 שנה, אינו מעלה ואינו מוריד את גילם. ונחזור למבול:

הסיפור הראשון אודות המבול מקורו בתרבות השימֶרית והגיבור שמו אות נְפִישֶׁתִים, הזוכה לחיי נצח.

בגלגול האפדי שם הגיבור הוא אֶתְרָחְסִיס והסיבה להשמדת האנושות – האנשים הקימו רעש שהפריע את מנוחת האלים.

בגלגול הישראלי שם הגיבור הוא נח, האוסף בתיבתו גן חיות שלם, והסיבה למבול – חטאי המין האנושי.

הרבה פרטים חשובים משתנים בין גלגול לגלגול, אבל גרעינו של המיתוס ממשיך להתקיים. תהליך דומה יכול היה לעבור גם על סיפור יציאת מצרים. אל הדנאים נוספו כל שבטי ישראל; הנדודים במדבר נמשכו 40 שנה; בראש העם עמד משה; נמסרה התורה (האמונה באל יהוה); הסיפור חובר אל סיפור הכניסה לארץ ממזרח וכו' וכו'.

במשך הדורות הועמס על הסיפור משקל נוסף של מסורות, אבל נראה שכבר בימים רחוקים נקלט הסיפור, ונוספו לו תוספות חשובות. עדות לכך בדברי עמוס הנביא: **"וְאֵנֹכִי הֶעֱלִיתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וְאוֹלַךְ אֶתְכֶם בְּמִדְבָּר אֲרַבְעִים שָׁנָה לְרֵשֶׁת אֶת־אֶרֶץ הָאֱמֹרִי"** (עמוס ב י). כלומר, כבר במאה השמינית לפנה"ס אומץ הסיפור עם תוספת כגון 'ארבעים שנה', והמאורע הכביר יוחס לאלוהי ישראל.

אין לייחס משמעות רבה מדי לכך, שיציאת מצרים נזכרת (בתנ"ך) תחילה בישראל ורק אחר כך ביהודה. לכאורה, יש בכך סתירה משום שהדנים היו דווקא שכנים קרובים ליהודה. אך נזכור, שמציאותו או חסרונו של אֶזְכוּר מסוים בטקסט התנ"כי יכול לנבוע מסיבות שונות ובראשן – זמינותם המקרית של כתבים מוקדמים, אצל עורכי התנ"ך.

מציאות ודמיון בסיפורי עם ואגדות

כל הטוען שלסיפור יציאת מצרים אין ידיים ורגליים ייתקל בשאלה: איך אפשר לכנות "דמיוני" סיפור שיש בו כל כך הרבה פרטים ותיאורים, המקושרים, לכאורה, למציאות?

שאלה זו זכאית לתשובה, שבה נאמר משהו על אגדות בכלל ולא רק על אלו של ישראל. האגדה היא סיפור דמיוני, מעין ארמון חלומי שנתווה בידי אדם. אבל ארמון חלומי נבנה כמו ארמון גשמי – מלבנים אמיתיות, שחוברו זו לזו ברוח האדם המספר. הלבנים יכולות להיות מקומות מציאותיים, מאורעות שהיו, דמויות אנושיות שנשארו בזיכרון הקולקטיבי, התנהגות אנושית, מנהגים ופרטי מציאות מכל סוג.

ניקח למשל, את חברות האלים של בבל, חתי, אוגרית ויוון. בכל המיתולוגיות האלה התנהל מאבק בין אלים שונים בגלל סיבות שונות. יש סכסוכים בתוך המשפחה, בין בעל ואשתו ובין אבות ובנים; יש ויכוחים על דרך השליטה בבני האדם ויש מאבקי כוח על השליטה בעולם. כל אלה חיקויים מובהקים למה שקורה בחברה האנושית. ההתנהגויות האנושיות הן לבני הבניין הריאליות שמהן בנויות האגדות על עולם האלים.

ודוגמה נוספת: האיליאדה להומרוס. בעוד המלחמה מתנהלת סביב חומות טרויה, נחלקים האלים לשני מחנות – תומכי טרויה ותומכי ההלנים. ואז, תוך חיקוי למאבק המתחולל על האדמה, נאבקות גם קבוצות האלים, מעל לראשיהם של בני האדם. אם נחליף את שמות האלים בשמות נסיכים ומלכים, נקבל תמונה ריאלית ומוכרת של מאבקים בחברה האנושית.

ועוד מן האיליאדה, נוכל להיזכר במקרה הכולל פרטי פרטים ריאליים: הֶפֶיסְטוֹס, אל הגעש, האש וחרשי המתכת, מכין מגן לאכילס. הסיפור כולל את תיאורם של בית המלאכה ותהליכי הייצור ומפורטים בו הקישוטים הנפלאים שהפיסטוס צר על המגן. אם נשים נפח אנושי במקום האל, נקבל תיאור ריאליסטי מפורט של סדנת הנפח ועבודתו הטכנית והאמנותית.

רוצה לומר - ריבויים של פרטים ריאליים, אינו בהכרח עדות לתקפותו של הסיפור כולו. בסיפור יציאת מצרים משוקע, כנראה, סיפור ריאלי של יציאת מצרים אמיתית, זו הפלישתית, ועליה נוספו פרטים רבים הבנויים מלבנים ריאליות. אולי אפשר לדמות זאת לשלד אמיתי שהתכסה בשר ועור ולתהות: מה היו הצרכים שגרמו לכך, שאנו רואים את העצמות האלה, "וְהִנֵּה עֲלֵיהֶם גִּידִים וּבָשָׂר עָלָה וַיִּקְרָם עֲלֵיהֶם עוֹר מִלְמַעְלָה"? (יחזקאל לז). התוספות, הבשר והגידים, נדבקים לשלד אם יש בהם צורך או תועלת כלשהי לחברה שבה מתהלך הסיפור.

יהודה וישראל – שילוב המסורות

יהודה וישראל היו שתי מדינות שכנות, שתרבותן קרובה ביותר זו לזו, והתחרות ביניהן מובנית בעצם קיומן. תחרות זו לבשה פנים חדשות, אחרי חורבן שומרון, כאשר פליטים רבים מישראל השתקעו ביהודה. לאורך השנים נוצרו מסורות אזוריות, שגבולותיהן כגבולות המדינות. חלק נכבד ממסורות אלה היה קשור לתהליך גיבושו של העם בארצו, כאשר בכל אזור מתפתחים סיפורים הקשורים לגיאוגרפיה המקומית. והסיפורים, כדרכם של סיפורים, מצליחים גם לחצות גבולות ולהכות שורשים במקומות אחרים.

אם נבחן את סיפורי האבות, נראה שסיפורי יעקב מתרחשים בעיקר בצפון, ואילו סיפורי אברהם מתרחשים בעיקר בדרום. יש חוקרים המסיקים מכך, שיעקב/ישראל הוא דמות האב המייסד של ישראל ואברהם הוא דמות האב המייסד של יהודה. כאשר נוצר צורך מדיני, שיוביל לאיחוד שתי הישויות המדיניות, או בין שתי האוכלוסיות, מתגלה יצחק, שאינו אב מייסד של שום ישות מדינית, ותפקידו לחבר בין שני האבות. ראשוניותו של אברהם בסיפורי המקרא מצביעה על כך, שהסיפור המצוי בידינו נערך על ידי עורכים מיהודה.

נשים לב לעובדה מעניינת – שני האבות הגדולים יורדים מצריימה. אין בכך כל פלא, כי המצרים עצמם תיעדו את יושבי כנען, הבאים מצריימה, לסחור או לשבור שבר (איור מס' 18).

מצרים הייתה ה"אמריקה" של הימים ההם, והיא הייתה קרובה מאוד לכנען. סיפורים כאלה יכולים להקל על עיכולו של סיפור יציאת מצרים, כי הרי מי שירד יכול גם לחזור. ואם לא הוא, הרי צאצאיו.

גם ראשית ההתיישבות בכנען זכתה לסיפור הנאחז, ללא ספק, באירועים ודמויות היסטוריים. צעדי בראשית אלה מתוארים בסיפורי הכניסה ממזרח, בהנהגתו של יהושע. במקביל לסיפורי יהושע הסתובב בארץ גם סיפור יציאת מצרים, שחיכה לסיטואציה ההיסטורית שתקבע אותה כסיפור קאנוני, כלל לאומי. ייתכן שהסיפור כבר התקבל פה ושם כסיפור ראשיתו של הדרום (יהודה), אבל הצורך המדיני הופיע אחרי

איור מס' 18 – ציור קיר מבני חסן – כנענים באים מצריימה

נפילתה של ממלכת ישראל. נראה, שאז הגיעו פליטים רבים מישראל ליהודה שהביאו עמם גם את סיפורי יהושע, ונוצר צורך דחוף לגבש סיפור נגדי כדי לעצור את השתלטותו של הסיפור הצפוני. זו הייתה ההזדמנות ההיסטורית לעצב את סיפור יציאת מצרים ומנהיגותו של משה כסיפור מכונן, הקודם לכל גרסה אחרת. נוצר גם צורך לעבות את הסיפור בפרטים שונים, עד שייחשב לסיפור מכונן ממש.

הרהור: אולי זה היה הרקע ל"מציאתו" של ספר דברים בימי יאשיהו? כל אלה השערות ואינן בגדר קביעת עובדות, אבל הן סבירות ומתקבלות על הדעת. קיומם של שני סיפורים לעם אחד חייב פתרון יצירתי והדבר הושג על ידי חיבורם של שני הסיפורים באמצעות המסע הבלתי הגיוני, עוקף ים המלח. זהו חיבור מודבק, מלאכותי, כפי שיצחק חיבר בין אברהם ליעקב. אי אפשר היה למחוק את הכניסה ממזרח ואת מנהיגותו של יהושע, אבל ניתן לערוך "סדר נכון" בעזרת עורכים יהודאים, וכך קדמה יציאת מצרים לשהות בעבר הירדן ויהושע הורד לדרגת עוזרו של משה.

המקור המזרחי

תכליתו של מאמר זה לדון ביציאת מצרים, אבל אם טענתי שעם ישראל לא יצא ממצרים, מוטלת עליי החובה להצביע על כור מחצבתו, גם אם בקיצור.

במאמרי "עדות החזיר" (זמנים 94, 2006), הראיתי שדיאטת החזיר מעידה על כך שעם ישראל, בטרם בואו לכנען, היה עם של נוודי מדבר. עתה מסתבר, שלא היה זה מדבר סיני ולא מדבר הנגב.

הסקרים הארכיאולוגיים והחפירות שבאו בעקבותיהם חשפו לעינינו את ההתיישבות הראשונה של הישראלים, החל מסוף המאה ה-13 לפנה"ס. יישובים אלה פזורים על גב ההר, ממערב לירדן, ומאופיינים בממצא דל מאוד של עצמות חזירים, או בהיעדרן המוחלט.

הממצא הארכיאולוגי הזה מתחבר היטב לתיאור התנ"כי של חדירת הישראלים ממצרים, תוך חציית הירדן והקמת ראש גשר ממערב לנהר. כלומר, כאן אנו מוצאים את מה שלא נמצא בגבול הדרום מערבי של כנען. וחשוב לציין, הממצא הקרמי של היישובים האלה אינו כולל כלים כמו-מצריים, אלא להפך, קרמיקה דומה עד זהה לזו של היישובים הכנעניים שבסביבה.

באיזו שפה דיברו הפולשים החדשים? אין בידינו שום מסמך כתוב מן הימים הראשונים של ההתנחלות והממצאים העתיקים ביותר שייכים למאות 11 ו-10 לפנה"ס וגם דלים מאוד, מילים ספורות בלבד. עם זאת, יש כתובות מואביות ובראשן מצבת מִישֶׁע, מן המאה התשיעית לפנה"ס. כל מי שקורא ומבין את שפת התנ"ך, יוכל לקרוא ולהבין את הכתוב במצבת מישע, משום שהשפות כמעט זהות! דמיון כזה בין שתי שפות מעיד בבירור על כך שמוצאן קרוב ביותר ושהעמים הדוברים אותן חיו פעם בשכנות קרובה, ולאורך זמן. אפשר גם להניח שמדובר באוכלוסייה שהתפלגה, בעבר, לשתי קבוצות נפרדות, ולא עבר מספיק זמן, אשר בו יכול היה להיווצר שוני לשוני רב ביניהן. במילים אחרות – גם העדות הלשונית מצביעה על מוצאו של עם ישראל מעבר הירדן, ויש המגדירים את לשונות מואב, עמון וישראל כקבוצת לשונות עֵבֶר

ירדנית.

הממצאים דלעיל מצביעים על מוצא עבר ירדני ברור ועל אי-התכנותו של מוצא מצרי.

עם ישראל הקדום לא שהה ארוכות במצרים ולכן גם לא יצא ממנה. מבטו צפה מזרחה ולא דרומה. את גן העדן דימה לראות בין הפרת והחידקל ולא לאורך היאור, ואת המגדל גורד השחקים בנה על פי מודל הזיקורת ולא על פי מודל הפירמידה. בבואו לכנען, תקע יתד ראשונה סמוך לירדן ולא ברצועת עזה, ויצר על האובניים כלים כמו-כנעניים ולא כמו-מצריים.

איור מס' 19 - מודל של הזיקורת באור, בבל

סיכום: מאורע מאומץ וחג מרובד

כמאה שנה לפני מלחמותיו של רעמסס השלישי, נלחם רעמסס השני נגד הַחֲתִים, בקרב קדש (סוריה). מיד בתחילה, פשטו הַחֲתִים על מחנה רעמסס והפיצו את שומרי ראשו. רעמסס נשאר ללא הגנה וכמעט ניגף ונהרג בקרב. ברגע האחרון הופיעה יחידה צבאית שנקראה נְעֵרוֹנָה והצילה את המלך. הסיפור הזה מופר לחוקרים למעלה ממאה שנה, ועד היום יש ביניהם מחלוקת: האם הנערונה היו יחידה צבאית מצרית, או יחידה מצבא מדינת החסות אַמורו (צפון לבנון). הקרב מתואר בטקסט ובתבליט בכמה אתרים והמפורסם שבהם, מקדש אבו סימבל. אילו הפנו החוקרים את מבטם אל התבליט המתאר את הנערונה, היו רואים שהם רכובים על מרכבות "כנעניות", ואילו הבינו את משמעות הדבר היו יודעים שהנערונה אינם מצרים, כי חיילים מצרים לוחמים רק במרכבות מצריות. אבל המרכבות לא כל כך עניינו אותם...

זו הייתה יציאת מצרים האמיתית, שנשמרה בזיכרון לדורי דורות והועברה אל עם ישראל.

מסורת ישראל הכתובה אימצה אל חיקה סיפורים שנוצרו אצל עמים אחרים ובארצות אחרות. הזכרנו את סיפור המבול, שיכול להיוולד רק בארץ המשופעת במים, אבל יש גם אחרים. בולט במיוחד סיפור מגדל בבל, שבתנ"ך תפקידו להסביר את התפלגות לשונות העמים בעולם, אבל מקורו בארץ רחוקה והוא נסמך על מקדשי הַזִּיקוּרָת שנובנו בבבל. סיפורים רבים לא שרדו בשלמותם ולפעמים שרד רק משפט או שניים, מעין שריד אחרון לסיפור גדול שאבד ואיננו. הנה רק שלוש דוגמאות כאלה:

בראשית ד כג כד: **וַיֹּאמֶר לְמֶךָ לְנִשְׁיוֹ עֲדָה וְצִלָּה שְׁמַעֲנָן קוֹלֵי נְשֵׁי לְמֶךָ הָאֲזָנָה אִמְרָתִי כִּי אִישׁ הֲרֵגְתִּי לְפַעְעֵי וַיֵּלֶד לְחַבְרָתִי. כִּי שְׁבַעְתִּים יָקָם קֵין וּלְמֶךָ שְׁבַעִים וְשִׁבְעָה.**

בראשית לו כד: **וַיֹּאֲלֶה בְנֵי־צַבְעוֹן וַאֲיֵהָ וְעֵנָה הוּא עֵנָה אֲשֶׁר מָצָא אֶת־ הַיָּמִם בְּמִדְבַּר בְּרַעְתוֹ אֶת הַחֲמָרִים לְצַבְעוֹן אָבִיו.**
דברי הימים א א י: **וְכוֹשׁ יָלַד אֶת־נִמְרוֹד הוּא הֵחַל לְהִיּוֹת גְּבוּר בְּאַרְצָא.**

שרידים סתומים אלה מעידים על השפע שאבד, אבל יכול היה להיות משולב בכתבי הקודש של עם ישראל. סיפורים אלה יכלו להיווצר בארץ, אך יכלו גם להגיע מעמים וארצות רחוקות. ואם התנ"ך ספג לתוכו את כל אלה, סימן שיכול היה לספוג גם סיפור שנולד בקרבה מיידית אל עם ישראל – הסיפור הפלישתית-דנאי. ולסיפור הזה ייתכן שהיה סוכן, אשר התמזג במערך שבטי ישראל – שבט דן.

ראינו שהסיפור התעבה כבר בימי עמוס וייתכן שכך קרה גם לסיפורים אחרים. למשל, למך היה אביו של נח ופירושו של דבר שלפחות בזמן מסוים, ייתכן שהיה לסיפור מעמד וערך ספרותי-היסטורי. אולי ערך זה עשה אותו לסיפור מכוון, בתקופה מסוימת. אבל ברבות הימים, בגלל סיבות שאינן ידועות לנו, הוא איבד מערכו וחשיבותו פחתה, עד ששרדו ממנו רק שני פסוקים וכל הרפתקאות למך נעלמו לעד. ייתכן שסיפור זה ואחרים לא ענו על צרכים אחרים, חברתיים, דתיים או שלטוניים, בעוד שסיפור יציאת מצרים התחבר היטב לצורך ליצור נרטיב לאומי יהודאי. במילים אחרות – הסיפור הפלישתית-דנאי, בעצם הימצאו בתוך סיפורי התנ"ך, אינו חריג. חריגותו, כביכול, נובעת מכל מה שהועמס עליו בדורות הבאים וזאת, משום שהתאים כל כך לצרכים התרבותיים והפוליטיים של קבוצות מובילות בעם ישראל.

ועוד הערה המופנית אל החוקרים של ימינו, הסבורים ש"הקרב היבשתי" התחולל בסוריה. תיאוריה זו לא מצליחה וכמעט לא מנסה להסביר איך הגיעו הלובים לסוריה ואיך הלובים והפלישתים אימצו להם מרכבות מצריות. ההסבר היחידי הניתן לכל אלה הוא שהתיאור הגרפי עמוס באיורים סימבוליים, ואין לייחס אמינות של ממש לכל פרט ופרט. יש בהחלט סימבוליזם באמנות המצרית, אבל אי אפשר לראות בה חזות הכול. צר לי לומר, שבהסתמך על הסברים מסוג זה, אפשר להגיע לכל מסקנה שהונחה מראש, אבל קשה לקבלם כהוכחה ניצחת.

לא נוכל להתקרב לסיום בטרם נזכיר דעה לא חדשה, אשר מעלה את האפשרות שיציאת מצרים התנ"כית מהדהדת את גירוש ההיקסוס ממצרים. אפשרות זו דומה להצעתי בכך, שהיא מתייחסת למאורע

היסטורי, שקרה לעם אחר, אולם יש לזכור שגירוש ההיקסוס התרחש כשלוש מאות שנה לפני התיישבות הישראלים בכנען. כמו כן, במאורע זה חסר רכיב השעבוד וצבא מצרים לא נשאר מאחור אלא רדף את ההיקסוס עד לַשְׂרוּחָן, בדרום כנען. "הקרב היבשתי" של הפלישתים, הרבה יותר מתאים לתפקיד הזה.

* * *

חג הפסח הוא החג המְרוּבָּד ביותר במסורת ישראל. בספר החיצוני, "ספר היובלים", מסופר על אברהם שכמעט הקריב את בנו יצחק, ומאורע זה התרחש בחמישה עשר בניסן. זהו, כנראה, שריד של מסורת קדומה ואולי היא המקור לקורבן הפסח. אבל כנראה שבראשיתו היה הפסח חג עונתי-חקלאי, הבא לציין את ראשית האביב ואת ראשית הקציר. "אביב" הוא הכינוי לשלב שבו גרעיני החיטה הבשילו, אך טרם יבשו. בשלב זה כבר ניתן לאוכלם, אבל הם רכים ואינם ניתנים לדיש ולטחינה, ולכן היו קולים אותם באש. כחגים חקלאיים אחרים הוא נקבע לאמצע החודש, כאשר הירח במילואו.

ייתכן שחג המצות, הנזכר שש פעמים בתנ"ך, מקורו בחג ראשית הקציר של השיבולים אשר כבר יבשו, שכבר אינן "אביב". ייתכן שבמהלך טקס העומר היו החקלאים קוצרים מעט מן הקמה, מפיקים גרעינים, טוחנים אותם בשדה כהוכחה לבשלותם, ומכינים בצק, שנאפה מיד על המדורה, בטרם החמיץ. המשפחה הייתה אוכלת בשמחה את ה"לחם" הראשון.

על בסיס השכבות הקדומות האלה, הונח רובד נוסף – יציאת מצרים. רובד זה תרם, מצדו, את הנס האלוהי, את מנהגי הדת, את השחרור מעבדות ואת ערך החירות. כנראה שצירוף זה נעשה בשל צרכים פוליטיים כלשהם, בתקופה מסוימת. כך נוצר חג מְרוּבָּד, רב שכבות ורב תכנים, מימים רחוקים ועד ימינו אלה.

הבא לחקור את מקור המסורת חייב להפריד בין המרכיבים השונים

ולנסות לשייכם, כל אחד למקומו ולזמנו. חקרתי כאן רק את הרובד האחרון של חג הפסח וזו מסקנתי: **יציאת מצרים של הפלישתים והדנאים התרחשה במציאות, ועם ישראל אימץ אותה אל לבו.** חג הפסח הוא חג יפה ששמור לו מקום של כבוד במסורת בת אלפי שנים. ההנחה שסיפור יציאת מצרים שונה מסיפורי המסורה אינה מעלה ואינה מורידה, וכולנו נמשיך לחוג את החג, כמימים ימימה.

חג שמח!

[גידי יהלום, gidi_ya@betalfa.org.il]

